

Петренко Ірина

РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті проаналізовано документи Пирятинського духовного правління, що зберігаються в Держархіві Полтавської області, і зроблено висновки щодо основних причин розірвання шлюбів в українському суспільстві кінця XVIII ст.

Ключові слова: Пирятинське духовне правління, Держархів Полтавської області, архівний фонд, архівний документ, XVIII ст., розірвання шлюбів, метричні записи.

В статті проаналізовані документи Пирятинського духовного правління, которые реально хранятся в Госархиве Полтавской области и сделаны выводы об основных причинах расторжения браков в украинском обществе конца XVIII в.

Ключевые слова: Пирятинское духовное правление, Госархив Полтавской области, архивный фонд, расторжение брака, метрические записи.

It is analyzed documents of Piriatyn ecclesiastical board preserved in the State Archive of Poltava Oblast and made conclusions concerning main causes of cancellation of marriages in Ukrainian society at the end XVIII century in the article.

Key words: Piriatyn ecclesiastical board, the State Archive of Poltava Oblast, archival fund, the archival document, XVIII century, cancellation of marriages, metric records.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є об'єктивне висвітлення соціальних аспектів минулої історії України, які тривалий час мало досліджувалися. Серед найменш вивчених проблем є історія шлюбно-сімейних відносин, які є суттєвою сферою повсякденного життя суспільства. У цій статті розглянуто тільки процес розлучення серед православного населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. Її підготовлено на основі використання документів фонду Пирятинського духовного правління (ф. 801), що зберігається у Державному архіві Полтавської області.

У Російській імперії у XVIII ст. шлюбно-сімейні відносини перебували у компетенції православної церкви. Саме вона регулювала укладання і розірвання шлюбів. Церква йшла неохоче на припинення шлюбних зв'язків, тому й здійснювалося це у виключних випадках. Головною підставою для припинення останнього вважалося овдовіння, яке, за умов високого рівня смертності серед тогочасного населення, не було рідкістю. Однак, були й інші підстави для розірвання шлюбних зв'язків, про що й піде мова у нашій розвідці.

Питання про причини розлучення подружжя почали досліджувати ще вчені XIX ст. Так, професор церковної історії Харківського університету О. Лебедев присвятив свою статтю аналізу причин розлучень серед православного населення, використавши архівні документи Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного із подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення. Кожну із цих причин вчений яскраво проілюстрував фактами із дійсності XVIII ст.

Відомий дослідник історії і права М. Ф. Владимирський-Буданов назвав наступні причини розлучень у XVIII ст.: тривала відсутність одного із подружжя, фізична неспроможність чоловіка до шлюбних стосунків; хвороба, рішення одного із подружжя піти в монастир, перелюб, дії дружини, що вказують на можливість її перелюбу, злочинні дії одного із подружжя щодо іншого, інші злочини, що не мають зв'язку із сімейним правом.

У статтях історика М. Руднева розкрито історію судочинства у справах розірвання шлюбу. Автор детально проаналізував причини припинення шлюбу, особливо звернувши увагу на таку підставу, як подружня невірність, виділивши при цьому перелюб, багатоженство і тривалу відсутність одного із подружжя. У статті Л. Орленка досліджено шлюбні розлучення в Гетьманщині у XVIII ст. Автор негативно поставився до регулювання православною церквою шлюбно-сімейних відносин, наголосивши на тому, що тут завжди розлучення було особистою справою подружжя. Автор зауважив, що «сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають».

У сучасній російській історіографії слід виділити працю історика М. К. Цатурової, яка виділила понад десять приводів для припинення шлюбних відносин. Серед них: перелюб, відсутність одного із подружжя понад 5 років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатощлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та ін.⁵ Дослідник соціальної історії Б. М. Миронов називав п'ять законних причин для розлучення у XVIII ст.: перелюб, тривала відсутність одного із подружжя невідомо з яких причин або тюремне ув'язнення (заслання), бажання одного із подружжя піти в монастир, близька спорідненість та вступ до шлюбу при житті одного з подружжя⁶. Він зазначив, що тяжка хвороба чи фізична неспроможність до виконання подружніх обов'язків на той час ще не завжди призводили до розірвання шлюбу. Офіційного статусу підстав для розлучення вони набули тільки в середині XIX ст.

Отже, вчені уже здійснили значну роботу із накопичення відомостей про причини розлучення подружжя в Російській імперії. Однак, майже недослідженими залишаються проблема причин і процес припинення шлюбу серед населення Гетьманщини у другій половині XVIII ст., а також питання, хто із подружжя був ініціатором цього акту, а головне – якою була позиція духовної влади стосовно розлучень. Авторська стаття присвячена розгляду саме цих аспектів проблеми.

При написанні цієї статті нами використано справи з документами церковного діловодства. Кожна з таких справ складається з кількох частин: звернення до духовного правління (скарги, прохання, донесення), рапорт особи, яка проводила слідство, показання свідків, ордер з рішенням духовного правління. Структурний зміст справ змінювався залежно від складності питання, що порушувалося позивачем.

У фонді Пирятинського духовного правління за 1766–1800 рр. збереглося понад 40 справ про розірвання шлюбу, тобто в середньому по одній–дві на рік. Це дає підстави стверджувати, що офіційне розлучення було не частим явищем у той період. Однак, не слід виключати і того, що подружжя могло проживати окремо і без офіційного оформлення його.

Аналіз справ про розірвання шлюбу свідчить, що позивачі зверталися до духовного правління з метою отримати офіційний дозвіл на розлучення для того, щоб укласти новий шлюб. Найбільша кількість таких прохань обґрунтовувалася тривалою відсутністю або втечею одного з подружжя через невідомі причини. Друге місце посідають архівні справи про розлучення осіб, які взяли повторно шлюб, не розірвавши попередній. Серед них були свідомі багатоженці і ті, хто через тривалу відсутність іншої половини, вважали себе вдовцями (вдовами). Приводом для розірвання шлюбів була також наявність кровної спорідненості між членами подружжя. Ініціаторами порушення таких справ, як правило, були парафіяльні священники, котрі їй виявляли. Окрім того, ще однією підставою для розлучення подружніх пар був доведений факт перелюбу чоловіка або дружини. Однак, у фонді Пирятинського духовного правління збереглася лише одна справа про позашлюбний інтимний зв'язок. Також є кілька прохань про розірвання шлюбу через хворобу та неспроможність чоловіка виконувати подружні обов'язки.

Нижче докладніше розглянемо названі вище справи, щоб пересвідчитися, чи давали підставу вказані у них факти для розірвання шлюбу. Вперше у Пирятинському духовному правлінні було порушено справу по звинуваченню у багатоженстві у вересні 1768 р.⁷ Писаря Федора Морозенка звинуватили у троєженстві. При розгляді цього факту виявилось, що писар Данило Лапчинський дав неправдиві свідчення про сімейний стан Морозенка, що й відкрило можливість останньому тричі одружитися⁸. Постановою Пирятинського духовного правління Лапчинського оштрафували за неправдиві свідчення. Однак, у справі, з невідомих причин, немає рішення духовного правління щодо Морозенка.

Справ про дозвіл повторно одружитися у зв'язку з хворобою чоловіка або дружини, що вела до бездітності, було заведено кілька, причому ініціаторами їх були як чоловіки, так і жінки. Такий позов уперше надійшов у Пирятинське духовне правління у жовтні 1773 р. Житель села Білоусівки Антон Посух прохав дати йому розлучення і право на повторний шлюб у зв'язку з хворобою дружини⁹. У заяві він написав, що із своєю дружиною Марією обвінчався ще у 1759 р., тобто 14 років тому, а прожив у шлюбі півтора року. Причиною стало те, що «... на ней явилась черная болезнь, с которой болезни впадши об землю едва жива остается, кроме ж – бежит невестимо куда, и что она болезнь не только прекращается, но час от часу и больше разширяется»¹⁰. Його дружина Марія переїхала жити до батька. Тривалий час Посух залишався самотнім, а 1773 р. вирішив знову одружитися. До свого прохання, поданого в духовне правління, він додав свідчення батька Марії Івана Васковського, який підтвердив, що Антон Посух дійсно з дружиною не проживає «по причине трагической ее болезни падучей»¹¹. Внаслідок проведеного розслідування Пирятинське

духовне правління задовольнило клопотання позивача: 9 грудня 1773 р. воно ухвалило рішення про розлучення Марії Васковської і Антона Посуха та дозволило останньому «...с другою женою браком сочетаться...»¹².

Ще однією причиною для розлучення була фізична неспроможність до статевого життя. У фонді Пирятинського духовного правління збереглося чотири шлюбозрозлучні справи, у яких причиною до розлучення була нездатність чоловіка виконувати свої подружні обов'язки. Позивачами у таких випадках виступали жінки. Так, 10 жовтня 1776 р. жителька села Короваї Марина Гноева прохала дати їй розлучення через хворобу її чоловіка¹³. У заяві вона написала, що «седьмой год как вышла я в замужество за... Гришку Гноевого, и с того времени с ним, мужем моим, плотского сношения не имела по невозможности его в том»¹⁴. Вона просила дозволити їй розлучитися, щоб не вдатися до гріховного життя. Згідно з Кормчою книгою питання розлучення у таких випадках можна ставити через три роки після одруження. Однак, із невідомих причин медичного обстеження Г. Гноевого так і не було проведено, і справа залишилася без рішення. Мешканка села Кейбалівка Євдокія Онанченко 3 серпня 1779 р. подала позов до Пирятинського духовного правління про розлучення її з чоловіком Василем. Причиною цього було те, що останній «...с ней никакого совокупления не имеет»¹⁵. Рішення у цій справі теж немає. Дружина Гната Даденко із села Рудки у січні 1799 р. наполягала на розірванні шлюбу після кількох місяців подружнього життя, нарікаючи, що з моменту їхнього одруження чоловік «не разделял супружеского ложа». Однак Пирятинське духовне правління, посилаючись на норми Кормчої книги, відмовило їй у цьому проханні, пояснюючи це тим, що відповідний позов можна подавати через три роки після подружнього життя.

Одна справа про розлучення у зв'язку з хворобою дружини була порушена чоловіком. Ним був житель села Бубни Тимофій Крамаренко. 30 червня 1777 р. він подав позов до духовного правління про розірвання шлюбу із Катериною Шокотковною За свідченнями чоловіка їхнє подружнє життя тривало два дні. Одного разу його дружина вирішила перевезти частину свого майна від батьків. Приїхавши до батьківської домівки, Катерина піднімала важкі речі, внаслідок чого підірвалася¹⁷. Запрошені старі жінки оглянули її і підтвердили хворобу дружини. Відтоді подружжя жило окремо. Під час розслідування справи К. Шокотковна повідомила слідству нові факти. Жінка сказала, що чоловік довідавшись про її хворобу, сильно побив її. Після цього вона категорично відмовилася з ним жити. Старі жінки, оглянувши її, з'ясували, що вона вже не здатна до подружнього життя. Цей факт доповнювався взаємним бажанням сторін розлучитися. Однак рішення у цій справі, з незрозумілих причин, так і не було ухвалено.

Ще однією вагомою причиною до розлучень була втеча або тривала відсутність одного з подружжя з невідомих причин. Як правило, ініціаторами порушення таких справ були чоловіки, дружини яких залишили (втекли від них) і не з'являлися багато років. У січні 1771 р. козак Григорій Іваненко, котрий проживав у селі Лазірки, скаржився, що його дружина Анастасія Максимович, із села Тарандинці, з якою він одружився у 1761 р., «...поживши со мной неделю без всякой правильной причины неведомо куда того же 1761 года, месяца мая 2 дня бежала». Іваненко далі скаржився, що «...от побегу ее от меня следует уже одиннадцатый год, а оно мне проживать без жены не без трудности, ныне намерен я с удовою казачкою Лазорок Евдокией Черкашеновою законным браком сочетаться»¹⁹. Слова позивача про тривалу відсутність його дружини підтвердили священник Василь Прокопович, значковий товариш М. Величко, отаман П. Яценко, козак І. Ігнатенко. Духовне правління прийняло рішення про розлучення Г. Іваненка і дозволило йому вдруге взяти шлюб²⁰.

У жовтні 1772 р. до Пирятинського духовного правління надійшло прохання від жителя села Богданівка козака Семена Воткала з проханням вдруге одружитися після втечі дружини Єфимії Бондарівни. Він одружився з останньою ще 1761 р. Позивач скаржився, що подружнє життя у них не складалося, дружина почала «прелюбодействовать», а потім втекла від нього, і протягом 11 років від неї ніяких відомостей не було. Духовне правління дозволило йому взяти другий шлюб. У травні 1773 р. до цього ж правління надійшла скарга від Дмитра Шевченка із хутора Филони. Він писав, що з дружиною прожив у шлюбі 10 років, протягом яких вона тричі втікала від нього, а він розшукував і повертав її додому. Але, одного разу вона втекла і більше не повернулася. Тому Шевченко прохав духовне правління: «...и понеже мне без жены обойтись невозможно... покорнейше прошу с другою женой браком вступить дозволить»²². Духовне правління прийняло рішення про те, щоб розлучити його із дружиною, і надало право взяти шлюб повторно.

У квітні 1774 р. до цього ж духовного правління надійшло прохання від священника Івана Борзаківського дати дозвіл на одруження селянину, вдівцю Артемію Посветнику з Феодосією

Колошко, чоловік якої уже 7 років зник невідомо куди²³. Однак, у справі відсутнє рішення з цього питання.

У фонді Пирятинського духовного правління є певна кількість справ, у яких приводом до розлучення подружніх пар стало повторне одруження особи при житті законного чоловіка або дружини. Так, у листопаді 1776 р. було порушено справу про розлучення Пелагеї Бебешківної, котра при живому чоловікові Пилипові Гусенкові, який служив у війську, вийшла заміж вдруге за Семена Опанасенка²⁴. Із першим чоловіком вона прожила у шлюбі один рік, потім його на п'ять років забрали у військо. Під час його служби козак Лаврін Литвиненко ніби-то довідався, що той помер. Це дало підставу Пелагеї вдруге вийти заміж. Однак, через п'ять років П. Гусенко повернувся і застав свою дружину у шлюбі з С. Опанасенком. Духовне правління прийняло рішення про розлучення П. Бебешківної з другим чоловіком і наказало повернутися до першого чоловіка П. Гусенка²⁵. У грудні 1766 р. в духовне правління надійшла скарга від козака села Яцини Данила Киренка про те, що він був відсутній на місці проживання півтора роки, за цей час його дружина Меланія вийшла заміж за Григорія Кравця²⁶. Згідно із нормами Кормчої книги лише через п'ять років дозволялося взяти повторний шлюб після тривалої відсутності одного із подружжя. Рішення духовного правління у справі немає.

У січні 1777 р. козак с. Дейманівка Якименко попросив у Пирятинського духовного правління дозволити взяти другий шлюб у зв'язку з семирічною відсутністю його дружини Марії. Він писав, що прожив із нею у шлюбі півтора роки, потім вона невідомо куди зникла²⁷. Духовне правління прийняло рішення про розлучення з його дружиною та надання йому можливості знову взяти шлюб. У січні 1778 р. священник села Короваї Яковлев звернувся з проханням до цього ж правління дозволити жителю вказаного села Івану Ткачу вдруге одружитися у зв'язку з втечею його дружини Єфросинії. Вона втекла від нього ще в червні 1765 р. невідомо з яких причин. У справі немає рішення з цього питання²⁸.

У березні 1779 р. було порушено справу у зв'язку з скаргою козака Федора Зайченка на дружину Ганну Бондаренківну, яка через його відсутність протягом дев'яти років вдруге вийшла заміж за вдівця Єлисея Куняху²⁹. У даній справі відсутнє рішення Пирятинського духовного правління та його й важко було прийняти. Адже минув 5-річний термін відсутності чоловіка. Від нього не було ніяких відомостей, тому дружина мала повне право повторно взяти шлюб. У травні 1788 р. до духовного правління надійшов рапорт від священників села Усівка з проханням дати дозвіл на одруження селянина цього села Андрія Лисенка з селянкою Цепаченко, чоловік якої був відсутній протягом семи років. Після розгляду справи ним було прийнято рішення про дозвіл на розлучення згаданої селянки з першим чоловіком і дано згоду на її одруження з Андрієм Лисенком³⁰.

Були приклади, коли жінки виступали ініціаторами розлучень через тривалу відсутність чоловіків. Так, у листопаді 1789 р. до Пирятинського духовного правління надійшло прохання від козачки Євдокії Лавриненко дозволити їй вдруге вийти заміж у зв'язку з десятилітньою відсутністю її першого чоловіка Івана. У заяві вона вказувала, що «знать неизвестно, где он обретається»³¹. Її клопотання було задоволено: їй дозволено знову вийти заміж³².

21 лютого 1790 р. поручик Олексій Троїцький у зверненні до імператриці Катерини II просив дозволити його селянину з села Повстина Дорофію Мельнику знову одружитися³³. Дружина останнього була відсутня протягом 10 років: невідомо куди пішла, і виникали сумніви, чи вона взагалі жива. Рішення духовного правління у цій справі також відсутнє. У травні 1794 р. секундмайор Дмитро Піщанський у проханні до Пирятинського духовного правління просив надати йому право одружитися втретє. У зверненні він писав, що після смерті першої дружини одружився 21 травня 1788 р. вдруге на Улянї Юркевич. Однак при цьому скаржився: «Сия вторая жена моя, пожив со мной с бракосочетания только две недели, видимо по привычке своей, я позже из самого брака узнал в ей, что она обращалась до того незаконно и уже во утробе незаконный плод имела. Оставив меня, из дому моего ушла, и уже проходит шестой год, и не являлась даже в селе том, где я жительствоваю, и сей поры в доме моем не была»³⁴. Священник села Піски Павло Миколаєв, поміщики ротмістр Семен Савицький, військовий товариш Андрій Кондратенко та інші жителі підтвердили слова Піщанського. Однак, у справі рішення духовного правління немає.

Таким чином, слід зазначити, що серед населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. розлучення були частим явищем, незважаючи на те, що російська Православна Церква їх не схвалювала і всіляко намагалася примирити подружжя, не доводячи справу до припинення шлюбу. Основними причинами для офіційного розлучення визнавалися: тривала відсутність або втеча одного з подружжя з невідомих причин, повторне одруження одного при житті іншого,

виявлення близьких родинних зв'язків між подружжям, доведений факт перелюбу, хвороба або фізична неспроможність одного виконувати подружні обов'язки тощо. Причому, з останніми причинами до духовного правління зверталися переважно жінки. У таких делікатних випадках треба провести кваліфіковане медичне обстеження. Очевидно, що через це частина клопотань залишилася без вирішення. На основі опрацьованих документів справ фонду Пирятинського духовного правління можна зробити висновок, що найголовнішою підставою для припинення шлюбу серед сільського населення Гетьманщини у другій половині XVIII ст. була тривала відсутність із невідомих причин чоловіка чи дружини. Однак, клопотання з приводу цього подавалися до духовного правління лише тоді, коли стояло питання про повторне одруження.

Документи фонду Пирятинського духовного правління можуть бути використаними також для дослідження й інших аспектів шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст.

¹ Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – 1887. – Книга вторая. – С. 3.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. – С. 427.

³ Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405–427; № 10. – С. 511–529; № 11. – С. 658–686; 1902. – № 1. – С. 97–125; № 2. – С. 231–246.

⁴ Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914 – Книга 4. – С. 23.

⁵ Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – С. 78–85.

⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Булавин», 1999. – С. 174.

⁷ Держархів Полтавської області, ф. 801, оп. 1, спр. 244.

⁸ Там само, спр. 244, арк. 15.

⁹ Там само, спр. 364.

¹⁰ Там само, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 364, арк. 4.

¹² Там само, арк. 5.

¹³ Там само, спр. 513.

¹⁴ Там само, арк. 1.

¹⁵ Там само, спр. 665, арк. 2.

¹⁶ Там само, спр. 1395, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 559, арк. 2.

¹⁸ Там само, спр. 301, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 1–1 зв.

²⁰ Там само, спр. 301, арк. 3 зв.

²¹ Там само, спр. 329, арк. 1.

²² Там само, спр. 365, арк. 1.

²³ Там само, спр. 386, арк. 1.

²⁴ Там само, спр. 512, арк. 1–2.

²⁵ Там само, арк. 28.

²⁶ Там само, спр. 132, арк. 2, 5.

²⁷ Там само, спр. 560, арк. 1.

²⁸ Там само, спр. 606, арк. 1.

²⁹ Там само, спр. 661, арк. 3–4.

³⁰ Там само, спр. 974, арк. 3.

³¹ Там само, спр. 1014, арк. 1.

³² Там само, арк. 2 зв.

³³ Там само, спр. 1061, арк. 1.

³⁴ Там само, спр. 1190, арк. 1.